

Лілія
Чівчинська

АЛЛА ЦІВЧИНСЬКА

Сніжинки в хуртовині

(ПОВІСТЬ)

... Дві сніжинки летіли з небес,
Доганяючи хмарку одну.
Білі, чисті, чекали чудес,
А побачили землю брудну...

(З альбому школярки)

diasporiana.org.ua

Copyright by
ALLA TSIVCHYNSKY

Того ж самого автора:

«НЕЗАБУТНЄ, НЕМЕРКНУЧЕ» — повість-спогади про
МИКОЛУ ЗЕРОВА — 64 стор., Нью Йорк, 1962. Ціна \$2.

Замовлення слати на адресу автора:

Alla Tsivchynsky, 350 East 13th Street, Apt. 4
New York, N. Y. 10003, U. S. A.

1979

Друкарня «ЛУНА», 77 Ст. Маркс Пл., Нью Йорк, Н. Й.

ВСТУПНЕ СЛОВО

«СНІЖИНКИ В ХУРТОВИНІ» — хуртовині, що охопила всю нашу багатостраждальну батьківщину. «Сніжинки» ці вартісні самі собою, і про них головню й розповідає щиросерда повість. Та в ній два мотиви тісно сплітаються один з одним. З одного боку — це особиста драма життя молоді пари — двох молодих людей, що їм бути в парі так і не судилося; з другого боку, подається життя з в и ч а й н о г о студентства. Не привіле-йованого, партійно-комсомольського, а звичайно студентства страшних часів колективізації і голоду 1933-го року, тобто, першої половини 30-х років. В повені творів з підсоветського життя, порівнюючи мало творів, що показували б життя інтелігенції саме цих часів.

Повість може бути спеціально рекомендована для нашої молоді з причини того, що в повісті, всупереч «віянням часу», відсутні реалістично-сексуальні сцени, що ажніяк не сприяють зміцненню моральности підрастаючого покоління.

Читається повість із неослабним зацікавленням.

Лідія КАРАКАШ

Лютий 1978, Нью Йорк.

З М І С Т

Розділи	Стор.
Пролог	5
I. Несподівана зустріч	7
II. Провінціяли	10
III. Жорстока дійсність	14
IV. Червоний терор	21
V. Узаконене грабування	24
VI. Політехнічна практика	28
VII. Виключення з інститу	31
VIII. Перед розлукою	33
IX. Розлука	36
X. Студентські будні	40
XI. До Києва!	44
XII. Життя йде далі...	46
XIII. Змарноване життя	49
Еп і л о г	54

Пролог

У себе в мешканні, в Нью Йорку, Валерія Вікторівна сиділа, розгублено читаючи листа від своєї матері з України, з Олександрії-Херсонської*.

Мати писала, що Борис і Федір, два приятелі студентських років Валерії, відвідали в Одесі тітку Домініку, вдову Валиного вуйка, що загинув під час ежовщини. Друзі шукали Валею. Ще було в материному листі, зі слів тітки: Борис овдовів... А Федір, далекий тітчин родич, заходив ще вдруге і розповів, що Борис, по тих відвідинах, на вулиці промовив, зідхнувши «... Так... Якби я зв'язав своє життя з Валею, — тоді, в юності, все було б інакше...»

Тітка Домініка, завжди розсудлива й мудра, не дала «двом лицарям» Валиної адреси, сказавши, що нічого про неї не знає.

— Пощо? — міркувала вона. — Все одно, вони не зможуть бути разом, тож, нащо будити в обох нездійсненні мрії?

В міркуваннях тітки Домініки, головне, діяв страх часів сталінщини. «Не слід нікому говорити, що є якась рідня, ба навіть знайомі, за кордоном, у капіталістичному світі».

«Боже мій, Боже! Борис мене шукав. Він сказав, — все його життя пішло б інакше, якби він був зі мною... Значить, — любов?!» — маячила Валерія.

*Сучасна офіційна назва міста — Олександрія Кіровоградської області, УССР.

«... Пощо ж нас розлучили — так, що ми не встигли одне одному нічого й сказати?...

«... І що ж тепер?.. По стількох роках розлуки, без надії будь-коли не те що бути разом, а хоч би побачитися, — що ж тепер?..»

«Перш за все — дістати Борисову адресу, чи Федора, написати матері, просити тітку Домініку, спробувати налагодити листування. А там, що Бог дасть...»

«... Може, треба їхати „туди, де Борис...” Ліпше було б якось витягти його сюди... Але як?..»

Це було ще за кілька років перед початком «третьої еміграції» з ССРСР. В разі Валерія мала б Борисову адресу (і якби все було гаразд), з початком тієї третьої еміграційної хвилі було б можливим скомбінувати виїзд Бориса з ССРСР: у нього мати була єврейка.

А тим часом у Валериній пам'яті сплигло все минуле...

І. НЕСПОДІВАНА ЗУСТРІЧ

В перший день занять в Одеському інституті народної освіти (ІНО), коли Валя, провінційне дівча з Олександрії-Херсонської, тільки що прийнята до вищої школи, ввійшла до аудиторії 1-го курсу літературного факультету і швиденько окинула зацікавленим зором присутніх, вона здивувалася, побачивши тут, в Одесі, в університетській аудиторії, знайоме ще з Олександрії, обличчя чорнявого юнака, про якого говорили: «подібний до тореадора».

— Це ж Стомба... Борис Стомба, що потрапив до Олександрії з третім курсом, перенесеного з Кременчука, кооперативного технікуму*.

«Красень» — це шаблонове слово першим приходило до голови кожному, хто зустрічав Бориса — високого, стрункого, кучерявого юнака, з енергійними рисами обличчя. Але яснокарі вогневі очі й стиснуті вольові уста сприяли тому, що зовнішність Бориса відхилялася від штампю красня. В Олександрії Валя з Борисом не були знайомі, лише кілька разів бачили одне одного на вулиці та на кількох об'єднаних студентських вечорах.

— Ви були в Олександрії, кінчали там кооперативний технікум, правда ж? Ви ж той самий Борис Стомба? — запитала Валерія.

— Так. Ми з приятелем скінчили в Олександрії технікум, потім відпрацювали належних два роки — і тепер ми тут, на літературному факультеті. Ось! — рекомендую, — Борис представив смаглявенького кирпатенького студента, — Федір Маєвський, мій приятель ще з Кременчука.

— А я в ваш випускний рік була на першому курсі педагогічного технікуму. По році, його залишила, підго-

* Технікум — середня школа, що давала певну професію.

тувалася до інституту, склала іспити — і тепер — починаю вищу освіту.

З цієї першої розмови, відразу ж, між Валерією і її приятелькою Ядвігою, з однієї сторони, та Борисом і Федором, з другої, почалися дружні, приятельські відносини «чотирьох наймолодших»* на курсі.

Приятелювання розвивалося спроквола, бо не було умов для його розвитку. Розмовляли між собою під час перерв, поміж лекціями, разом ішли додому з лекцій, чи з численних студентських зборів. Борис і Федір мешкали в студентському гуртожитку, щойно збудованому «студентському містечку». Будинок з мешканням Валиного вуйка Михайла, що прийняв до своєї родини племінницю студентку, був поруч студентського містечка. Часом усі разом відправляли Ядвігу до трамвая, що йшов на Слобідку, де Ядвіга мешкала разом з батьками**.

З довір'ям, таким нечастим поміж совєтських людей, навіть мблоді, вони, по провінційно-дитячому, охоче розповідали одне одному про себе, про своїх батьків. Борис оповідав про свого батька — розумного і свідомого, соціально і національно — українського робітника, що дуже любив свого сина й був великим авторитетом для нього.

— Розкажіть про вашого тата, Валю.

— Мій тато помер молодим, 42-х років. Він був провінційний адвокат, за царських часів адвокат звався

* На початку 30-х років до вищих шкіл приймали, головним чином, робітників і селян, що кінчали прискорений курс середніх шкіл на так званих робітничих факультетах (робітфаках), а до учительських інститутів — учителів з середньою освітою і з великим учительським стажем на селі. Люди ці потрапляли до інститутів уже немолодими. Мблоді ж серед студентів тих часів був дуже малий відсоток.

** Трамвай на Одеську Слобідку ішов з міста від Лютеранського завулку — за рогом від Комсомольської (Старо-Портофранківської вул.), куди виходило одним із своїх корпусів студентське містечко.

«присяжний повернений», був високо ідейний гуманіст і несрібллюбєць. Жодної справи він не брав задля матеріяльного прибутку. Його клієнтурою були найбільш селяни, безправні містечкові євреї. Брався за ці справи з єдиною метою захистити «принижених і ображених», установити справедливість, розкрити правду. Він помер, коли мені було лише сім років, під час епідемії холери на початку громадянської війни.

— Це трагічно — відізався Борис. — Загубити батька так рано. І такого батька. . .

— Мені бракує його все життя, — відповіла Валя, зворушена співчуттям.

— Я хотів ще розповісти про моїх батьків, — нерішучо протяг Борис, — їхнє одруження мені видається дуже романтичним.

— То розкажіть, прошу вас. . .

— Моя мати, єврейська дівчина-красуня, втікла від своїх батьків, покинула все заради українського парубка Тихона Стовби — в майбутньому мого батька. Вони вдвох подалися геть із рідного села, рятуватися від усіх страхіть, що чекали на єврейську дівчину, яка, зрадивши своїх, мусіла б пасти «жертвою фанатизму». Тоді батько й розпочав свою кар'єру робітника на вагоново-ремонтному заводі в Крюкові*, де працює й досі.

Борис, єдиний син цієї романтичної пари, вдався гарним і обдарованим, та, на жаль, не з міцним здоров'ям.

— У мене вроджена вада серця, — довірився Борис Валерії. — Тому я не зовсім надаюся й до військової служби: у військовому білеті стоїть двозначна помітка: «Годен в военное время».

* Крюків і Кременчук — міста-близнюки по двох берегах Дніпра, одне проти другого, з'єднані мостом.

«У нього й рум'янци на лицях показують на вроджену ваду серця», — подумала Валя. А вголос сказала:

— Моє здоров'я теж не з міцних. Та про це іншим разом. А сьогодні — ходім оглядати Одесу!

І вони вийшли перейти зеленими вулицями Одеси, вже з позолотою «бабиного літа».

II. ПРОВІНЦІЯЛИ

Іншим разом Борис нагадав:

— Валю, за вами боржок.

— А саме?

— Ви ще не розповіли про ваших батьків, як вони побралися.

— А ви й не забули, — здивувалася Валя. — Добре. Вже розповідаю. Але надокучить — перервіть.

«Над нашою родиною довгий час тяжіла загроза туберкульози. Мій батько в студентські роки, ще перед одруженням, за участь в українському національному русі, був кинутий до в'язниці, валявся там на цементовій підлозі, скопив запалення легенів. По запаленні почалася туберкульоза, каверною. Але в ті часи ще не було рентгенівського проміння*, лікарі вистукували вершки легенів, і нічого не знаходили — каверна була нижче. Виявили туберкульозу лише тоді, коли батько вже втратив праву легеню. Тут його випустили з в'язниці — помирати, але старші брати його, що вже покінчили вищу освіту, склалися і послали його на кумис**. В нього було, на щастя, крім легень, усе здорове. З величезною волею до життя, він випивав за добу неймовірно кількість яєчних жовтків і кумису — і одужав: була

* «Х-рей».

** Кумис — квасне кобиляче молоко, — тогочасні ліки проти туберкульози.

врятована лише ліва легеня. Тільки по одужанні, вони з моєю майбутньою матір'ю побралися, хоч познайомилися ще перед його ув'язненням. Так батько й дихав лише лівою легенею. Університет закінчив аж по одужанні. Царська влада заборонила йому жити в містах, де є університети. Тож єдиним способом здобути вищу освіту було—скласти іспит за університет екстерном, живучи перші роки по одруженні з моєю майбутньою матір'ю в страшних злиднях. Туберкульоза нібито не повернулася, проте все рівно батькова смерть від холери прийшла надто рано.»

— Але саме через цей привид туберкульози я не курю, — завершила Валерія, — і ніколи курити не буду. Пощо ви курите, Борисе? З вашим серцем?

Борис усміхнувся:

— Це я вперше зустрічаю таке дбання з боку дівчини. Досі дівчата казали: «Кури! Це так стильово: ти — з сигаретою.»

З його зовнішністю і жвавим розумом, Борис зник до уваги і захоплені ним з боку дівчат. Це ж його, Бориса, колись в Олександрії, на одному з об'єднаних вечорів студентів трьох технікумів, студентська світляна діяпозитивна газета занесла до когорти «кушателей сердець». Дещо з своїх пригод Борис по-дружньому сам розповідав Валі. Вони пригадали одну з олександрійських дівчат-серцеїдок, Ганну. Свого часу Ганна, певна своїх принад, в'язла до Бориса, та його увага була зайнята іншою. Одного разу пізньої осені, Ганна ніби випадково зустріла Бориса з його дівчиною: вони виходили з залізничної посадки, насадженого вздовж залізниці гайочка. Пролітав сніжок, і Ганна з досадою, в'їдливо прошипіла: «Квіточки збирали?» «Проліски!», відповів, не розгубившись, Борис.

Валерію подібні розповіді не вражали. Вона розуміла: такий гарний, яскравий юнак не міг бути іншим. Вона тішилася його дотепами так, як і інші друзі — Ядвіга, Федір.

У Бориса був приємний тенорок, він часто наспівував старовинні романси, українські народні пісні, опереткові арії. Найулюбленішою піснею Валі була «Ой, у полі три криниченьки...», і вона ласкаво усміхалася, коли на словах про трьох улюблених дівчиноньок «Ой, чорняву над усі люблю...» Борис лукаво поглядав на Валю своїми променистими очима з-під густих вій. А Валя була типове українське дівча: чорнявенька, струнка, «очі як терночок»; брови, правда, не були «як шнурочок», а досить широкі.

Був наділений Борис, очевидно, і драматично-акторськими здібностями: він імітував, легко і вдало, розмаїтих типів. Часом розкуйовджував кучері і перетворював своє виразне обличчя на звірячо-дефективну харю підлітка безпритульного.

— Ой, не треба, не треба цього! — лементувала при тому Валя: її естетизм не витримував. — Не спотворюйте себе, Борисе!

— Вам не тяжко було вступити до інституту? — спитала якось Валерія Бориса.

— Ні. Бачите, ми мали всі належні компоненти. Соціальне походження, так би мовити, виграшне: мій батько робітник, Федір — з найбіднішого селянства; середня освіта у обох закінчена, два належних роки роботи по закінченні технікума зроблені. Вам, певно, було тяжче, Валю?

— Ох, так. Закінченої середньої освіти формально у мене не було. Довелося складати іспити. А тут ще в роду, на жаль, ні робітників, ні селян-незаможників. Батько був адвокат, з боку матері всі учителі, кілька поколінь. Мати, правда, не учителька, бібліотекар. І, хоч вона, вдова, певно, бідніша найбіднішої селянки, але — службовка: соціальне походження радше програшне. Одною собою, я, мабуть, весь належний до прийняття до інституту процент службовців заповнила. Ось, Ядзі було легше, — вона теж із робітничої родини, як і ви, Борисе.

— О, у мене тато — робітник з великим стажем і доброю кваліфікацією: він механік на пароплаві. Якби ще й нам тяжко було потрапити до інституту — таким виходцям із робітничих родин, як ми з Борисом, то кого ж тоді й приймати? — додала Явіга.

— Тобі й стипендія належалася б, Ядзю. Чому тобі не дали?

— Не дали, бо відомо, що я живу з батьками. Борису і Федору дали, вони ж стипендіяти.

— Так, ми маємо цю жалюгідну подачку, яку ще й завжди затримують по кілька місяців.

— А мені, хоч я й не живу з батьками, в стипендії, через соціальне походження («службовка»!) відмовили, — гірко протягла Валерія.

Валерію пригноблювала і в'язала необхідність жити в родині вуйка Михайла, фактично з його милости. Валя була зовсім без засобів до життя. Стипендії їй не дали. Знайти якусь вечірню роботу, щоб учитися й працювати, їй 18-тилітній студентці першого курсу, не-комсомолці, теж не світило. А часи були тяжкі. Був початок «суцільної колективізації», наближався штучний голод 1933 року. З харчуванням по містах, а надто в Одесі, вже були великі недостачі. Живучи так, на милості рідні, Валерія нікого не могла до себе запросити і дуже тим мучилася. Колись, коли був живий Валяин батько, дім їх був завжди гостинним, відкритим для всіх, — мама завжди це згадувала. Але тепер, із своєї Олександрії — Валя знала — мати нічим не може допомогти, нічого не може прислати.

Гнітила Валерію і вся Одеса в цілому. «Південна красауня» відштовхувала Валю, що звикла до значно північнішої Олександрії, саме своїм підсонням. Весна, з квітінням на вулицях і бульварах рожевої акації і каштанів, була ще далеко, а тим часом дратувала відсутність нормальної зими. Снігу не було. Випадав, але відразу танув, під час денної відлиги. Відповідного

взуття для цього «шльоп-морозу» не настануть: для купівлі будь-якої речі треба було домагатися на роботі або в інституті спеціальних талонів, тому ноги завжди промочені, бо калоші подерті й течуть, а від цього нежиті й перестуди, такі небажані в умовах животіння в чужій родині. Неприсканно вражав і увесь життєвий тон цього великого міста. Про Одесу тих часів казали: «Одеса без порту — це риба без води, з відрубаним хвостом». Одеський порт завмер, через відсутність торгівлі з закордоном, бо був лише демпінг — експорт за неприродно низькими цінами для створення в міжнародній opinio враження, ніби вивозять надпродукцію соціалістичного господарювання.

Очевидно, енергія і темперамент багатонаціонального населення Одеси, з причини бездіяльності порту, не мали нормального вираження і знаходили вихід у потворних формах підсиджування одне одного, донощитва, наклепів.

III. ЖОРСТОКА ДІЙСНІСТЬ

Щодалі Борис на курсі все більше звертав уваги на себе, попри успіхи в навчанні, своїми спритно-меткими відповідями і співкурсникам, і різним нікчемам, що пнулися в наукові робітники. Одного разу треба було витримати довготривалі міркування доцента мовознавства про те, що українське слово «повія» — це, можливо, народня етимологія з латини: український прайменник «по» і латинське слово «via». Тобто, доцент-мовознавець висував твердження, що «повія» — це та, що тиняється «по» дорозі (via), ігноруючи звичайний український корінь слова «вія», від «віятися»: „повія” — це та, що «повіялася», пішла, з волі вітру пустившись берегів. Борис виголосив на все це уривок гумористичної російської пісеньки: «Очень может быть, что так. А, быть может, и не так...», оцінивши і урвавши в той спосіб ці «високонанукові» сентенції.

На лекціях літературознавства*, Борис, змагаючися з Валерією, був невичерпним поставником уривків поезії і прози для ілюстрації розмаїтих теоретичних положень, що їх висував професор, Роман Волков: рим, ритмів, художніх зворотів мови.

Часто Борис виступав на студентських зборах — курсових, факультетських, загальноінститутських. Він говорив завжди по-діловому й чесно, без найменшого вислужування чи підлабузництва. І, сам молодий, стрункий, смаглявий, дійсно нагадував тореадора. В його виступах часом вчувався впливовий промовець майбутній трибун, який, здавалось, силою правди свого слова ось-ось поведе за собою слухняні маси. Проте, часом це був лише ображений хлопчик, що жалівся матері на кривди, заподіяні йому жорстокими однолітками.

На інститутській вечірці, в день жовтневої революції, в актовому університетському залі на лавках забракло місце, студенти сиділи й на підвіконнях, і підвіконня одного з величезних вікон окупували вряд студентки, як спеціально підібрані, страшенно негарні. Борис, проходячи повз них, не стримався і виголосив з іронічною усмішкою, скинувши своїми простими, злітаючими догори, бровами:

— А це що? Для колекції? Чи спеціальна виставка?

Поміж тих студенток, ясна річ, були комсомолки, і вони, звичайно, не могли пробачити Борисові його дотеп.

— Ех ти, «кратка зору»! — назвав Борис студента, що свої висловлювання і обговорення наукових положень починав завжди зухвалим, до того ж неприпустимим висловом: «З моєї кратки зору...» З дальших сумбурних теревенів студента-висуванця з червоних партизан, ясна річ, жодних оригінальних поглядів не формувалося, тож дотеп Бориса видався надто образливим цьому партійному діячеві, і він теж ховав зуба проти «молодого вискочки» Бориса.

* Теорія літератури.

Висування понад масами в ССРСР, рано чи пізно, неодмінно приносить лихо. Заздрість пігмеїв із студентського оточення породила вже зловісне шипіння про Бориса, а, за компанію, й Федора. «Вони не числяться з думкою колективу, скрізь і всюди висувають свої особисті міркування й ініціативи.»

Одного разу Борис із Валерією йшли з інституту лише вдвох. Федір того дня залишився вдома перестуджений, Ядвіга поїхала додому раніше. І Борис раптом сказав:

— Вам не здавалося, Валя, що не даремно я з Крюкова, а ви з Крюківської вулиці в Олександрії? Та це ж для того, щоб підкреслити нашу рідність, дати нам знак, що нам бути разом.

— Так, — усміхнулася Валя. Про Крюків і Крюківську вулицю мені теж спадало на думку. Але... Борисе! Не прискорюймо подій. Не поспішаймо. Побачимо.

— Так. Побачимо... Якщо буде нам даний на те час, — сумно згодився Борис.

В умовах советської дійсності, Борис мав рацію: час міг щохвилини проти них обернутися.

Іншого разу Валерія, затримавшись в інституті, в бібліотеці, поверталася додому досить пізно і зустріла Бориса з Федором, що йшли до студентської їдальні вечеряти. А вечеря — дублювання обіду — була, як висловилася одна студентка, в ліпшому разі: «На перше зупа з макаронами, а на друге — макарони з макаронами.» Про м'ясо, ба навіть рибу, в «рибній» Одесі в їдальнях не бувало згадки місяцями.

«Лицарі» спинилися порозмовляти з Валерією на вулиці, де, можливо, менше стін, бож стіни, як відомо, мають вуха.

— Нам, очевидно, доведеться тікати звідси. Неприємності вже почалися. До кімнати в гуртожитку приходила якась комісія, нібито житлова, і вчинила

формальний обшук: шукали, мабуть, забороненої літератури. Нічого, звичайно, не знайшли. Але я бачу, що в цілому спроба осісти в Одесі була помилкою.

— Так. Ліпше, я думаю, було б у Києві. Мені самій шкода, що я тут. Мене «запхали» до Одеси через те, що мати боялася відпустити мене до великого міста цілком саму. А тут я в родині вуйка.

— І як ми з Федором не врахували, що до цього гандлярського міста не треба було їхати! Ясна річ, треба було до Києва! Там Микола Зеров! Треба пробувати тепер, поки ще не пізно, клопотатися про переведення до Києва.

— Шкода. Слушайте, друзі! Невже немає жодної можливості тут утриматися?

— Боюся, що затримавшись тут, ми перепустимо ще можливий момент переведення до Києва, а потім — щоб уже не було пізно, щоб нас не вилучили з інституту, причепивши щось таке, що закрис нам цілком дорогу до освіти.

— Не могу вас відраджувати, вам видніше. Чим можна було б полегшити ваше положення, поки ви тут?

— От що, Валю. Чи не можна було б зробити так, щоб листи до нас приходили не на гуртожиток, а до вас додому? Листів не буде багато. Мені найголовніше — від батька. В гуртожитку і в інституті всі листи звалюють на підвіконня у вестибюлі, тож свій лист дуже легко прогавити, і він потрапляє до рук тих, хто пильно цікавиться моєю персоною і стежить за змістом моїх листів і листів до мене.

— Добре. Ми це зробимо, — взяла Валерія на себе всю відповідальність за листи, щоб доставати їх у себе вдома.

А вдома було негаразд.

Вуйко Михайло, людина лагідна і тиха, повністю був під впливом своєї дружини, Валиної дядини,

тіточки Домініки, владної, розумної і дипломатичної, та ще з «кодлом» молодших сестер, що по смерті батьків, усі оселилися в Одесі, в тому самому домі, лише в іншому мешканні. Сестри були гострі на язик, нетактовні і заздрісні пльоткарки; не любили Валю за її зовнішність і за те, що вони лишилися без вищої освіти, в зв'язку з подіями першої світової війни і, головне, революції, а Валя, ось, «пнулася» на кошти їх сестри Домініки, вважали вони. Гострою на язик була і кузина Зоя, єдина донька вуйка Михайла, однолітка Валерії.

Живучи близько інституту і студентського містечка, вся ця зграя бачила не раз, як «четверо наймолодших» ішли разом, і тлумачила юнацьке приятелювання по-своєму, з міщансько обмеженої точки зору. Зоя малювала карикатурки з написами: «Він Стовб, вона Стовба, діти — стовбчики». На це й інші вибрики міщанської зграї сестричок Валерія не звертала уваги, проте намагалася виробити в собі якомога більше стриманости в конечно неминучих розмовах з тіточкою та її сестрами, бо об'єктом їх постійних знущань була не лише Валерія, але і її мати: вони висміювали сентиментальність і багатослів'я Валиної матері і в житті і в листах, як і те, що листи матері до Валерії, на їх думку, були надто частими.

Тіточка Домініка, затіявши серйозну розмову з Валерією, заявила: «Мені не цікаво, які там у тебе зі Стовбою відносини, і чи ви що плянуєте на майбутнє, але пам'ятай: я не хочу брати відповідальности перед твоєю матір'ю за твоє одруження, і не хочу, щоб сталося твоє одруження будь з ким, поки ти в моєму домі. Скінчиш освіту, матимеш професію, будеш самостійною — тоді одружуйся з ким хочеш. А тим часом, з мого дому, жодного одруження не мусить статися».

Щось вони там радилися з вуйком Михайлом, щось навіть писали Валиній матері. Та у матері вистачило такту нічого про це Валерії не писати.

— Пощо мені ця морока з цими недоречно закоханими, — примовляла тіточка. — «Не мала баба клопоту, та купила порося», так і це.

А між Валерією і Борисом, двома чистими провінційними ще майже підлітками, нічого не було, крім спокійної дружби, взаєморозуміння, товаришування; обоє безправні і залякані, напівголодні і без копійки грошей, вони ні про що інше не думали, як лише про те, щоб якось вижити, утриматися в інституті, не лишитися без освіти. Валерія відповіла тіточці якнайкоротше:

— Сполох безпідставний. Я в інституті не для того, щоб зловити жениха, а для того, щоб здобути вищу освіту. Жодних змін у своєму житті раніше скінчення освіти не затіваю.

Тіточка навряд щоб повірила, та на якийсь час дала Валерії спокій.

Тепер, за даний Борисові дозвіл одержувати листи на її адресу, Валерія, ясна річ, знову витримала сцену, та в тій сцені старші, вуйко і тітка, мали рацію. Валерія, вважали вони, не мала права давати згоду на одержання листів на її адресу, бо ж адреса фактично не її, а вуйкова; цим дозволом вона зближує біду для вуйка: він і так увесь час при советах чується напередодні арешту і заслання за свою давню причетність до українського визвольного руху, і лише чудом йому не причепили участі в СВУ*. А тут — на тобі! — на його адресу приходитимуть листи для політично-ненадійних студентів.

В умовах большевизму і сталінщини, в зауваженнях старших була повна рація — Валерія не могла цього не розуміти, і від цього ставало на душі ще гірше. В нормальній країні, — що ж тут такого, що на ім'я студент-

* СВУ — процес відомого „Союзу Визволення України” — організації, вигаданої ГПУ для знищення непотрібних советам найцінніших представників української інтелігенції (як їх називали численні таємні прихильники — „обранців України”).

ки, в мешканні історика Михайла Левадинського* приходять якісь там листи, не до Михайла Левадинського, а до іншої людини? Але в СРСР немає розмежування: якщо підозрілі листи приходять у якесь мешкання, всі, хто в тому мешканні (не лише особа, якій адресовані листи, а всі!) ставали підозрілими, ба й «винними».

Тим часом почали приходити для Бориса нечасті листи — не лише від батька, а ще й від якоїсь Ніни Василівни Устимович.

— Це Борисова наречена ще з Кременчука, дочка видного військового. Тепер вона в Керчі, — «по секрету» пояснив Федір.

Валя подумала: в разі Борис заручений, вона в цілому не в праві й думати про якусь там «рідність». Проте, певності в тому, що Борис із Ніною таки одружаться, у Валі не було: «Людина передбачає — Бог рішає». І Валя чесно передавала всі листи, що приходили до Бориса, бо глибоко була певна: на протязі чотирьох інститутських років, вони з Борисом так здружаться, стоваришуються і так знатимуть одне одного, що, скінчивши інститут, уже з професією, легко зможуть вирішити, чи бути їм і далі разом.

* Валиного вуйка; викладання історії від нього відібрали, через його неприналежність до компартії; дозволили йому, як на знуцання, викладання лише... російської мови.

ІV. ЧЕРВОНИЙ ТЕРОР

А в інституті і скрізь довкола вирував офіційно неоголошений червоний терор. Боролися з «відголосками СВУ»*. Парти́но-комсомольський актив призначав студентські збори, де оголошували прізвища заарештованих ГПУ професорів і студентів, і партійні активісти говорили, що всі присутні винні в тому, що не вони, студенти, викрили ворогів, а (аж!) ГПУ, і тепер для надолуження, доказу клясової пильності «... студентська маса мусить однотайно вимагати розстрілу цих викритих органами пролетарської законности ворогів». І студентська маса голосувала «за», однотайно вимагала розстрілу. Не підняти руки за розстріл свого професора для рядового студента було вкрай ризикованим, бо це означало накли́кати на себе хвилю утисків аж до вилучення з інституту, чи й арешту «за співчуття ворогові». Лише одиниці відважувалися руки не підіймати.

Валерія по таких зборах поверталася додому цілком хворою. Бувши з діда-прадіда учительського роду, вона з дитинства звикла до того, що кожного учителя слід поважати. Навіть учителя початкової школи, що ж тоді говорити про професора вищої? У Валиній свідомості просто не вміщалося, як можуть студенти віддавати на страту своїх професорів, «голосувати» за смерть, ігноруючи біблійну заповідь «не вбивай!»... Від свідомости цього можна було з'їхати з глузду. Треба було міцно триматися, щоб цього не сталося.

Для здійснення невгаваючої сліжки було зроблене все, щоб студенти не могли збиратися групами десь

* Офіційно завершивши процес СВУ навесні 1930 р., влада, очевидно, вирішила, що радикальна чистка української інтелігенції була проведена надто ліберально: рідні і в пресі були офіційно повідомлені місця заслання засуджених. Тож тепер влада надолужувала, чіпляючи націоналізм тим, хто ще затримався „на волі”. Заарештовані тепер, вже безнадійно зникали. Серед багатьох, загинув професор, що очолював у той час катедру української літератури в Одесі, Андрій Музичка, — лише через те, що був родом з Галичини.

поза стінами інституту, щоб для цього не було ні часу, ні інших умов. Була запроваджена так звана «система студій бригадами». Весь курс поділений на бригади не за добровільним добором, а за спеціальним розподілом, щоб у кожній бригаді було партійно-комсомольське «здорове ядро». Тож, четверо наймолодших не могли бути в одній бригаді, студіювати разом. Комсомольський актив курсу дозволив бути Валерії і Ядвізі в одній бригаді, а Борису і Федорові — вже в іншій. Бути разом усім чотирьом «не випадало»: в такій бригаді не лишилося б місця для здорового ядра.

По лекціях, відбувши двогодинну перерву на обід, курс збирався в певній аудиторії інституту, і бригадами (групами) всі мали братися до студій. Кожна група галасувала як хотіла, в такому гвалті не могло бути й мови про якесь індивідувальне зосередження: все «обговорювали» вголос. Замість самому вдуматися, ввійти в суть справи, вислуховує міркування пігмеїв-комсомольців, що прийшли до храму науки не вчитися, а лише доводити свою клясово політичну зверхність, «викривати ворогів», прибирати з своєї дороги все, що було вищим і змістовнішим від них самих. Присутність на бригадних заняттях обов'язкова, тож сліжка за кожним і в позалекційні години забезпечена.

Умов для студій фактично не було, просто не вистачало на студії часу. Було заведено мобілізувати студентів на всі біжучі політичні «кампанії». Членів партії відривали на довгі місяці, засилали на села провадити хлібозаготівлі, розкуркулення, суцільну колективізацію. Рядових студентів ділими інститутами відривали від студій збирати городину з великого приміського радгоспу, дереволуційних одеських «полів зрошення». Студії уривалися не менше як на тиждень. Студентів возили щодня автобусами, набитими як оселедці в діжці, на поля зрошення зривати зелені томати, моркву, вибирати картоплю. Там же давали «обід» — рідку кашу з червою з крупної ячної («перлової») крупи, що в лексиконі

підпілля звалася «п'ятирічкою»*. Ввечері звозили студентів до міста — брудних, голодних і змучених — з тим, щоб на ранок знову, в належний ранній час усі були при автобусах, що мають знов завезти на цілий день роботи на полях зрошення.

Валерію сільсько-господарські роботи, як такі, не лякали. Звичайно, прикро було, замість студій, порпатися «навгорбді», до чого з дитинства (а дитинство Валіне припало саме на період голоду 21-го року) її привчав дід, материн батько, колишній народній учитель. Студенти проходили полями зрошення аби швидше і абияк. Валерія ж, звикши до чесно́ї роботи вдома, й на полях зрошення була в роботі надто сумлінною, і все відставала, за що про неї аж говорили: «Де там наше «Мале Теліпало»? А Валя ще й іншим студентам-білоручкам, дітям міських лікарів тощо, показувала як тримати сапку чи лопату.

Часом студентів, не зриваючи з лекцій, мобілізували по лекціях робити облави, кожна бригада на певній вулиці, виловлювати неписьменних для здійснення гасла «повної ліквідації неписьменности»: брудних, голодних і затурканих матерів примусово відривали від їх хоч якогось дбання про родину і заганяли в «червоний куток» при будинкоуправліннях на навчання в вечірніх школах «лікнепу»*. Тих жінок, що чомусь не могли прийти, штрафували, як «злісних зривників кампанії ліквідації неписьменности».

— На моїй ділянці, — розповідав Борис, — підпала під штраф мати хлопчика-школяра, що оклигував по червеному тифові; жінка не могла відвідувати вечірньої

* Здійснювалася „перша п'ятирічка“ з „суцільною колективізацією і ліквідацією куркульні, як класи“; починався голод, страшний, штучно створений урядом голод 1933 року. По „Церабкоопах“ (центральных робітничих кооперативах), на продуктові картки, вже нічого, крім цієї яшної крупи, та ще іноді пшона, не продавалося. Тож, цю крупу, що під час першої світової війни звалася „штрапнеллю“, назвали тепер „п'янірічкою“.

* Лікнеп — ліквідація неписьменности.

школи вже хоч би з тих міркувань, щоб не розносити інфекції. Я порадив жінці вдатися до лікаря: лише дякуючи довідці лікаря, вдалося зняти з жінки обвинувачення в «саботажі кампанії лікнепу».

Цю допомогу Бориса бідній матері порадою, актив курсу, ясна річ, розцінив як «недбалість».

У. УЗАКОНЕНЕ ГРАБУВАННЯ

Одної «прекрасної» днини, наприкінці лекцій партійні керівники оголосили, що по обідній перерві всі мають прийти до інституту: студенти і професорський склад кожного інституту Одеси мають організованим порядком з'явитися до приміщення Міського партійного комітету, щоб звідити, поділені на бригади, вони вирушили до всіх дільниць міста — кожна бригада діставала кілька мешкань — з облавою населення щодо «здачі» державі золота.

Всі інститути Одеси посунули пішки овечими отарами («стрункими колонами»!) у вказаному напрямку. З'явитися мали всі. Відсутність тлумачили як спротив кампанії «викачки» золота від приватних осіб на користь пролетарської держави і соціалістичного будівництва.* Хто протривить — той ворог, і його належить нищити. Саме М. Горький написав свій памфлет «Если враг не сдается — его уничтожают». Роздали інструкції, як треба «здійснювати завдання**».

* Для створення, тим способом узаконеного грабування, валютного фонду пролетарської держави.

** Треба було ввійти в мешкання з представниками домоуправління і ще зі спеціальними представниками „пролетарської законности” (уповноваженими ГПУ) і „чемно” запропонувати „віддати державі всі наявні запаси золота”; в разі здадуть „добровільно”, скласти протокола, оформити його і йти далі; в разі ж заперечуватимуть, завірятимуть, що золота немає, робити обшук, знову протоколюючи; в разі „потреби” — представник пролетарської законности тут же, в присутності всіх, арештує того, хто „злісно протривить”.

Пригнаному разом з іншими до будинку Міського партійного комітету, Інститутів народньої освіти вдалося увійти в приміщення: надворі було зимно, справа відбувалася напровесні. Та всередині довелося довго чекати розподілу на бригади і прикріплення до діляниць. Можливо, в першу чергу послали абсолютно політично надійних, а такі сумнівні як четверо наймолодших чекали аж поки щось і для них залишиться.

Борис із Федором притулилися при одному з вікон, Валерія і Ядвіга поблизу. Години йшли в чеканні на доручення ганебної місії, в скупих обережних репліках.

Валерії здавалося, що з нею станеться розрив серця, коли вона увійде вночі в доручене мешкання до переляканих людей, де в її присутності відбуватиметься, можливо, обшук, а, можливо, супроводжуючи узаконене грабування й арешт. І в душі молилася: «Господи! Пронеси повз мене цей жах...»

А поблизу будинку Міському КП(б)У і всередині його чекали на доручення студенти і професура всіх інститутів Одеси. Дісталася до приміщення погрітися і тіточка Домініка, пригнана разом з її студентами: вона викладала рідну мову в одному з інженерних інститутів. Ввійшовши, кинула непривітним оком на чотирьох наймолодших — щоправда, обставини не сприяли привітності.

Бориса і Федора, нарешті, викликали «одержувати завдання». Валерія з Ядвігою ще лишилися чекати. Та Господь таки почув молитву Валерії: на неї з Ядвігою забракло «роботи», і їх відправили додому.

Вдома був лише вуйко Михайло. На щастя, в той день він не мав лекцій у себе в інституті, і мобілізації по викачці золота не підпав. Тітка Домініка повернулася додому на світанку. Ледве дісталася хати, виснажена вкрай, фізично і морально. Проте, все ж не могла не «гризнути» Валерії:

— Що ви там з Ядвігою сиділи, зазираючи в уста

і очі своєму «богдыханові» Борису? Не розумієте, що це ж для дівчат принизливо.

«Зазирання в уста й очі богдыханові» було явним перебільшенням. Просто сиділи загнані молоді мордашки, чекаючи дальших знущань із себе і дальших принижень їх людської гідності. Щодо Ядвіги, то поміж нею й Борисом навіть не було почуття взаємної симпатії. Борис якось сказав про Ядвігу Валі:

— Я її не дуже поважаю, вашу Ядвігу. Вона самостійною ніколи не була й не буде. Це з тих, що з-під батьківського крила потрапляють під крило чоловіка. А що вона говорить про свої погляди і переконання, то нічого цього немає: їй лише здається, що в неї є ті погляди й переконання.

«Якщо Борис і про мене тієї думки, що про Ядвігу, — це жахливо» — подумала Валерія. Та пригадалося, як одного разу Борис узяв ближче розглянути її давню, ще з Олександрії, фотографію. «A Birdie» — сказав Борис: він вивчав англійську мову. На фото Валерія виглядала дійсно «пичугою», бо нею й була тієї пори. «Ні, відносно мене, в нього є трошки ніжності», — подумала Валерія.

Другого дня по «золотій лихоманці», коли Валерія спитала очима Бориса: «Ну, як?» — Борис, що мав вигляд хворого, відповів:

— Не питайте. Не в силі розповідати. Бодай не згадувати.

Починалася весна. Скінчилися три чверті навчального року, були двотижневі весняні вакації. Валя додому не поїхала — не було грошей купити квитка. Борис із Федором подалися до рідного Крюкова.

Повернутися треба було на день початку занять, інакше могли бути неприємності, треба було б доводити причини спізнення. А тут, на біду, порвалися греблі на Дніпрі — сталася сумної пам'яті повінь 1931 року.

На день початку занять Бориса з Федором не було: повінь, природньо, захопила й місцевість Кременчука-Крюкова.

Уже був третій день занять, саме година іноземної мови. Авдиторії трьох мов — англійської, французької і німецької — містилися поруч. Мова вивчалася кожним лише якась одна вибрана, і студенти перших курсів не лише літературного, а й інших факультетів розходилися між трьох професорів.

Валерія і Ядвіга були у француза, Борис і Федір мали бути в аудиторії англійця.

В перерві по першій годині мови Валерія йшла коридором, думаючи, що ж спіткає Бориса й Федора за спізнення з вакацій. Раптом — почувла себе у дружніх, міцних і надійних обіймах. Озирнулася — Борис!

Валі легенько зідхнулося.

— Ох, нарешті. Як же вам удалося дістатися? Ви ж потрапили саме в повінь.

— Дісталися. І навіть виправдань особливих непотрібно. З газет відомо, що своєчасно дістатись не було змоги.

Якось Валерія таки наважилась і запросила Бориса й Федора «на чайок». Виявилось, що Федя — далека рідня тіточки Домініки: кузен чоловіка її старшої сестри, сільської вчительки.

«Лицарі» сподобалися вуйкові. Він сказав по гостині:

— Борис таки дійсно цікавий. Недурний. Добре вихований. І дуже гарний. Він нагадав мені друга моєї юности — Йосипа Гермайзе.*

* Йосип Гермайзе, історик, один із українських учених, засуджених за участь у вигаданій Спілці Визволення України; в студентські роки — приятель вуйка Михайла.

VI. ПОЛІТЕХНІЧНА ПРАКТИКА

В четвертому триместрі Першому курсу літературного факультету належало відбути так звану політехнічну практику, як здійснення гасла політехнізації, киненого Н. Крупською, дружиною Леніна**.

На першому курсі літературного факультету політехнічна практика відбувалася так. Студенти мали щодня їхати не до інституту для студій, а . . . на джутову фабрику. Кожна бригада курсу, прикріплена до певного фабричного цеху, мала, перебуваючи там цілий робочий день, «вивчити» і «опанувати» за два тижні весь виробничий процес цеху, а впродовж двох місяців практики — і весь процес переробки волокна індійського джуту* на мішкову тканину і мішки.

Кожен студент опинявся у нестерпно фальшивому становищі. Належалося певному робітникові допомагати, а в разі його відсутності, навіть заступати, працюючи самостійно при варстаті, де був відсутній робітник. На ділі, кожний недосвідчений помічник-студент лише

** Крупська виступила з „марксистською критикою буржуазної системи освіти”: ця система, мовляв, продукує „білоручок з вищою освітою”. Надто в гуманітарних професіях, люди виходять з вищих навчальних закладів відірваними від життя. А життя, повчала Крупська, владно вимагає, щоб будівники соціалізму були універсалами-політехніками. Для цього слід запровадити в систему освіти широке ознайомлення з технічними процесами. Студенти інститутів не-технічних професій мають щороку відбути кілька місяців політехнічної практики безпосередньо на виробництві, біля варстату. За цей час — вважали влада і партія — практиканти щороку опанують певний виробничий процес. На час політехнічної практики, ясна річ, як і з причин різних політичних мобілізацій, академічні студії для студентів припиняються.

У майбутньому влада збиралася запровадити політехнічну освіту вже з початкових шкіл, у пришкільних майстернях. А покищо жертвами політехнізації, з ласки влади, були студенти вищої школи, гуманітарних наук. В житті ця ідея втілювалася в такі потворні, щоб не сказати ідіотичні форми, що роки за два влада сама скасувала свої ж постанови. А тим часом . . .

* Джут — індійська волокниста рослина.

перешкоджав тому робітникові, до кого був своїм бригадиром приставлений. Усі спроби втручання студента у виробничий процес викликали рішучий опір робітника. І не дивно: той був матеріально зацікавлений у зниженні проценту браку, а в наслідок студентської «допомоги» брак зростав! Полишатися ж стороннім спостерігачем прикріплений студент не міг, бо час до часу з'являвся студентський бригадир і в разі помічав, що студент його бригади нічого не робить, поспішав записати, що практикант «противиться політехнізації», визнаній партією. Це пахло далекосяжними «організаційними висновками» — аж до вилучення з інституту.

Було тяжко примиритися психологічно — пристосуватися. Їздити до «джутової» («жутової» — як цю фабрику називали на одеському жаргоні самі робітники) було далеко трамваєм. А лінія трамваю туди (та й не тільки туди: це було характерним для совєтських трамваїв скрізь!) була в такому стані, що на спусках з кожного горбочка кондуктриса голосила: «Граждане стоящіє, третїє сідящіє, сойдїте!» Люди сходили і йшли пішки з горбочка, а на долині їх чекав обережно спущений на непевних спрацьованих гальмах трамвай. Таке стрибання з перешкодами тривало, звичайно, значно довше нормальної їзди. Проте, ясна річ, за нормальну, не знижену, оплату студенти якось таки потрапляли до джутової фабрики, де лишалися на повний робочий день. Там же, на фабриці і обїдали: у робітничій їдальні харчі були трошечки ліпшими, ніж у студентській, але й не безкоштовними, навіть для студентів, що за практику нічого не діставали.

Практику, як і інші заходи партії, запроваджували з загальною метою: поставити «непевних» у неможливі умови, щоб вони не витримали і «відсіялися».

Валерія і Ядвіґа починали практику молитвою: «Поможи, Боже, якось витримати, убережи, Господи, щоб десь не зірватися з потрібного тону!»

По кількох днях виявилось, що Борис і Федір на практику не вийшли. Партійні організатори — курсу,

факультету, гуртожитку — побували в їхній кімнаті, і з'ясувалося: хлопці не мали за що приїхати. Виплата стипендії запізнилася на кілька місяців, правда, не лише їм, а всім. У них не було за що купити талонів для харчування в студентській їдальні — не те що їздити. У комсомольців, проте, звідкись бралися гроші: очевидно, їм тишком-нишком перепадала поміч з партійної каси. Та комсомольсько-партійні пільги були неприступні для Бориса з Федором. Свого часу, розчарувавшись в комсомолі, вони, поїхавши на роботу по закінченні технікума, не взялися на новому місці на комсомольський облік: подбали про те, щоб із комсомолу „механічно вибути”. Тепер їхню відсутність на джутовій фабриці, їхній невихід на практику, розцінили як „ідеологічно ворожу вилазку”.

Коли ж, нарешті, виплатили за якийсь попередній місяць стипендію, і Борис із Федором з'явилися на джутовій, комсомольсько-партійний актив курсу призначив курсові збори, перед початком робочої зміни на фабриці: курс був прикріплений працювати на другій зміні. На зборах активісти висунули пропозицію: «Бориса Стомбу і Федора Масєвського, зривників політехнічної практики, що не раз перед тим уже показували своє вороже обличчя (але все ж їм удалося впродовж багатьох місяців маскуватися) — тепер, коли вони остаточно себе показали, вилучити зі складу студентів за ворожу ідеологію, без права продовжувати будь-де вищу освіту».

Збори відбувалися «на лоні природи», в «парку джутової фабрики». Трава, засмічена найрозмаїтішими відпадками, обсмоктані деревця й кущики, «захищені» дбайливими господарями соціалістичної держави» (напівголодними в ті роки робітниками), залиті весняним сонцем, здавалися сатиричною декорацією при дій сцені, розігруваній «передовою студентською молоддю» — щоб вилучити з-поміж себе тих, хто перешкоджав. «Піклування» про молоде галуззя в людському суспільстві було так само «зворушливим» як і в рослинному царстві.

VII. ВИКЛЮЧЕННЯ З ІНСТИТУТУ

Борису і Федору, уже фактично вилученим з інституту, було дане право останнього слова. Борис, бачачи, що вже все рівно нічого втрачати, сказав усе чи майже все, що думав.

«Я з робітничої родини, Маєвський із незаможних селян. Саме для нас, для таких як ми, здавалось би, мають бути всі умови, щоб ми, здобувши вищу освіту, створили когорту кадрів своїх пролетарських фахівців. Та де ті умови? Гуртожитки й інститути не опалюються, стипендії затримуються місяцями, і, якби навіть учитися й працювати, то так само як стипендію, всюди і скрізь рядовим працівникам затримують і оплату праці. В студентських їдальнях годують зупою, що в ній одна пшонина доганяє другу, а городини, м'яса, чи хоч засмажки й зовсім немає. Немає й належного, так бажаного академічного навчання: то женуть вибирати картоплю, моркву, томати в збанкрутовані радгоспи; то виловлюють неписьмених, чи безплатно навчай їх у школах «лікнепу»; то викачка золота. Тепер так звана політехнічна практика, знову впродовж двох місяців навчання немає. На практиці студентів свідомо кинуто поміж двох огнів: з одного боку робітник, йому ми лише перешкоджаємо; з другого боку — студентський бригадир, завжди готовий причепити кожному не комсомольцеві тавро саботажу й ворожої ідеології. Щоб дістатися до фабрики на ту практику, потрібні гроші, пішки не дійдеш. А стипендія затримана, не-комсомолец грошей не має звідки здобути. Для комсомольців і членів партії — не бійтеся — організована допомога, лише для них! А ось, як у нас, двох не-комсомольців, не було грошей, щоб сюди дістатися, ані талонів до їдальні, то це не лише нікого не цікавить, а ще ми й «зривники», і в нас ворожа ідеологія. . . У нас! . . Звідки? . . У мене? Я ж з робітничої родини! У Маєвського? А він же з бідняків-селян! І тепер від нас відбирають право здобути вищу освіту. . .»

Все це було кришталєво-чистою правдою, можливо, не один із «пролетарських студентів» у душі з усім тим погоджувався. Проте — співчуття не показав ніхто. Цього разу промовець-трибун Борис не повів за собою маси, і образений хлопчик-підліток, що жалівся матері на заповідяні йому кривди, не розтопив своїм гарячим словом тієї криги, що вкрила серця його жорстоких співкурників...

І коли пропозиція про вилучення «зривників» з інституту була поставлена на голосування, все советське пролетарське студентство проголосувало «за». Проти вилучення голосували лише дві студентки — Валерія і Ядвіга. Ще одна, третя, утрималася. Ці три голоси, зрозуміло, нічого не могли змінити. Рішення курсу мало йти на розгляд, фактично, на затвердження, факультетських, а потім ще й інститутських загальних зборів. Далі, «з вовчими білетами», тобто, без права продовжувати освіту, Борис і Федір відправлялися в широкий світ. Так вони й не встигли оформити свій переїзд до Києва.

По цих фатальних курсових зборах Валерію ще чекав на фабриці робочий день. Вони з Ядвігою були саме при «манглях», величезних машинах, що прасують готову мішкову тканину. Машини йшли добре, можна було не «допомагати» робітниці.

Тепер, коли встала в повній силі жорстока, несподівана і передчасна розлука, Валя зрозуміла, що всьому кінець. Борис від'їде, і їх життя, в різних місцях, піде різними шляхами. І, мабуть, уже ніколи вони не будуть разом. Усе вривалося. В його житті, очевидно, займе певне місце Ніна Василівна Устимович, з її знайомствами і зв'язками вона влаштує Бориса на роботу за фахом економіста, винесеним з кооперативного технікуму.

Але крім особистого болю, перед Валерією факт вилучення з вовчим білетом з інституту Бориса вставав яскравим доказом того, що все молоде, ідейне, талановите, в українській нації, влада нищить, душить, пригнічує, не дає йому ходу. От, Борис, з його здібностями,

жвавим і дотепним розумом, солідною академічною підготовкою й ерудицією, ніколи вже не одержить вищої освіти. Таких як він влада відкидає. Натомість на курсі повно малопописьменних — солдафонських морд як Гончаренко, або ж плюгавих як Злотник, чи просто якихось «баскервільських псів» типу Півоварова.* Свідомість цієї безвиході сповнювала Валю почуттям такого безправ'я, таких безсилля і безнадії, що — не вір вона в Бога і не знай, що самовбивство — гріх, не менший за вбивство, — здавалось їй, за всіх тих обставин нічого не лишається як тільки скінчити життя. І вона плакала, вже не думаючи про небезпеку, і голосила-примовляла, сидючи в кутку: «Ядзю! Забери стінку, бо я бахнуся головою! Ой, не можу! Все ні до чого...» — Так до кінця робочої зміни.

Та Валя вірила в Бога і віку собі не вкоротила.

Другого дня треба було знову їхати «на джутову» і бути серед усіх цих Гончаренків, Злотників, Півоварових, що в них Валерія вбачала Борисових катів, катів своєї долі, свого щастя і катів України.

VIII. ПЕРЕД РОЗЛУКОЮ

По кількох днях факультетські загальні студентські збори, а потім і інститутські, ясна річ, затвердили рішення курсових зборів про «вилучення за ворожу ідеологію Бориса Стовби і Федора Масєвського з лав пролетарського студентства, без права вступити до будь-якого інституту в СРСР». Проте, Борис і Федір ще якийсь час не виїздили з Одеси, бо чекали на виплату стипендії за ті місяці, коли вони ще були студентами.

Впродовж цих кількох тижнів, що Борис і Федір лишалися в Одесі і в студентському містечку, Валя

* Це все малопописьменні співкурсники, активісти-комсомольці, що трималися лише вислужуванням перед партією, не спиняючися ні перед чим. В майбутньому — совєтські „науковці”.

майже щодня заходила до них до кімнати, виходячи з дому трохи раніше перед поїздкою на фабрику на другу зміну. Часом приносила Борисові листи, іноді просто заходила відвідати. Тепер, коли постала конечність розлуки, Валерія раділа кожній хвилині з Борисом. Почувала: ось-ось відірвуть від неї, і, мабуть, навіки найрідніше, найдорожче. Але навіть тепер вона все ще не розуміла, що любить Бориса. І все здавалося їй: за цих тяжких для Бориса обставин, почуття її до нього просто недоречні. А він? Що і як він міг їй сказати в його положенні вилученого з інституту, безробітного? Він бачив, що Валя-«Birdie», в її 18 років, ще дитя, хай і розумне, і принципове, проте, як і він, без гроша за душею; крім того, можливо, надто провінційна «мамина дочка». Знав, що Birdie вічно тремтить, щоб не втратити можливости здобути вищу освіту, що вступ до інституту дався їй не легко, що здоров'я у неї, як і у нього, не з блискучих. Що він міг їй тепер, саме тепер, запропонувати, сказати?

«Будемо тим часом листуватися. Побачимося, коли ми з Федором ще приїдемо до Одеси задля військового призову. Час покаже», — думав Борис, бачачи, що в близькій будучині між ним і Birdie-Валею нічого не може бути, крім розлуки...

— Ти докотишся Бог-зна до чого, бігаючи в студентські кімнати «без черемхи», — злісно шипіла Валерії тіточка, згадуючи оповідання Пантелеймона Романова «Без черемухи». Та Валя не звертала уваги на шипіння тітчине і всієї зграї. У Бориса і в неї не було в голові нічого того, що їм намагалися приписати «Ткачиха с Поварихой, с сватьей Бабой-Бабарихой...»*

Валя написала далекій родичці, дружині видного інженера на Донбасі, просячи, в разі з'являться до неї «двоє лицарів», допомогти їм дістати роботу. Встигла прийти відповідь зі згодою зробити для лицарів усе можливе. Валя дала Борисові й Федору адресу в Донбасі.

* А. С. Пушкін. Казка про царя Салтана.

Але у них ще не було твердого рішення куди їхати. Тим більше що кіптяво-вугільне повітря Донбасу було мало-прийнятним для Бориса, з його серцем. Спочатку Федір мав поїхати додому, підготувати батьків, своїх і Борисових, прийняти факт закриття для синів дороги до вищої освіти.

По від'їзді Федора, Валерія кілька днів до Бориса не заходила: не в силі була набрати спокійного врівноваженого вигляду, потрібного для відвідин «кімнати знедолених». Борис днів за два передав Катрею, студенткою-землячкою з Крюкова, для Валерії записку. В ній було:

«Валю! Заходити не заборонено, і навіть навпаки. Серйозно, заходьте, інакше — помру від безробіття й нудьги.

Б.»

Валерія просила передати Борисові на словах: «Добре. Завтра». І другого дня, вийшовши з дому трохи раніше перед тим як їхати на джутову, забігла до Бориса. Вона подарувала Борисові маленьку записну книжечку. Наївному провінційному дівчаті Валерії часом здавалося, що колись такі як Борис іще переможуть, і вона на книжечці надписала з Шевченка: «Борітеся! Поборете... Вам Бог помагає! З вами сила, з вами воля, і правда святая...» їй здавалося дуже доречним використати в цьому випадку співзвуччя «Борись! — Борис».

— Валю! Ви обіцяйте нам з Федором от що. Ми з військового обліку в Одесі не будемо зніматися. А в наступному році буде проведений військовий призов для нашого з Федором року народження. Ми просимо вас слідкувати за оголошенням військового комісаріату про «призов 1910 року». Лише побачите оголошення, відразу ж, де б ми не були, повідомляйте нас. Ми приїдемо до Одеси, і лише по скінченні процедури військового обліку, оформимо наш перевод для обліку на новому місці, — там, де тоді мешкатимем.

Валя обіцяла.

Вона мучилася, міркуючи: «Треба було б їх обох запросити приїхати вліті до Олександрії, до мене. Але ж як? Всім нам не до гостювань, не до роз'їздів. «Лицарям» треба десь улаштуватися на роботу, щоб були засоби до життя. Я і моя мати теж не маємо копійки за душею. От, якби був живий тато... Тоді можна було б запросити на час літніх вакацій. А так... куди ж і до чого я запрошу? Мати на протязі навчального року майже нічого не в стані була прислати. Тепер, під час вакацій мене якось прогодує. А гостей уже немає з чого...» Попри все ще й дід, материн батько, старий народний учитель-пенсіонер... Валерію вдома в Олександрії загризли б за те, що вона «зв'язалася з якимись неробами». «Оце життя, — думала Валерія. — Ні взимі, ні вліті — нікуди, ніяк запросити...»

ІХ. РОЗЛУКА

Оголосили день виплати стипендії — останньої, яка ще належалася «лицарям». Саме приїхав Федір — для одержання стипендії, для пакування і остаточного виїзду.

Тим часом, на курсі, практика на джутовій скінчилася, був нетривалий період студій. В день одержання стипендії, Катря-крюківчанка під час одної з перерв поміж лекціями, шепнула Валі:

— Іди, там Борис прийшов ще в якихось справах до інституту.

Інститут містився в будинку колишнього Новоросійського університету, лекції Валиного курсу відбувалися в одній із аудиторій другого поверху. Валя вискочила з аудиторії до широких центральних сходів і згори побачила: Борис підіймається їй назустріч. Вона збігала сходами, бачачи тільки його перед собою, забувши про будьяку обережність. (Про це нагадували їй пізніше сторонні.) Вони порівнялися. Борис сумно і ласкаво

усміхнувся і сказав, що йде до правління факультету відібрати свої документи і одержати стипендію.

Вони розлучалися, так таки нічого одне одному й не сказавши, лише умовилися про листування. Борис намагався іронізувати: «Доспівав я арію Одесі... Доспівала і вона мені...»

Побували востаннє на пляжі. Походили, щоб попрощатися з Одесою, Приморським бульваром, відпочивали в сквері під Театром Опери. Побувати на прощання в театрі, в опері, не було за що...

Умовилися, що дівчата поїдуть на двірець — відпровадити лицарів і попрощатися. І на годину від'їзду Бориса з Федором Ядвіга була у Валі. З вікна вуйкового мешкання вони бачили, як Борис і Федір винесли свої убогі саморобні сундучки: валізу в ССРСР не легко було тоді придбати. Слідом за «знедоленими» вийшли і Валерія з Ядвігою, та сісти їм удалося вже тільки до наступного трамваю. Трамвай на біду затримався в дорозі, і дівчата прибули на двірець пізно, перед кількома хвилинами до відходу поїзду.

— Що ж так пізно? Уже був другий дзвінок... — зустрів їх Борис при дверях вагону; Федір сидів у вагоні при речах: їх не можна було лишити без догляду.

— Трамвай затримався... О! Вже і третій дзвінок... Уже вам від'їздити... З Богом!.. Але ми побачимось, конче побачимось... — встигла лише уривками прокричати Валя.

Поїзд відійшов — і вона розридалася, дала собі волю. Бо хоч як намагалася Валя з допомогою Ядвіги заспокоїти себе, вона відчувала, що розлука ця навіки.

Жорстока безглузда хуртовина большевицької затії «будівництва соціалізму в одній країні» (війни не було, але в цій країні, невгаваючи, повсякчас і всюди тривала війна) — розганяла дві чисті сніжинки у різні напрям-

ки, і вони, безсилі і безправні, нічого не могли. Тільки скоритися... Валі вчувався Поль Верлен:

«... Et je m'en wals au vent mauvais,
Qui m'emporte
Deça-dela, pareille a là
Feuille morte.»*

А вночі, відразу по від'їзді «лицарів», розповідала потім Катря-крюківчанка, до гуртожитку приїздили агенти ГПУ, шукали за «лицарями». Але їх уже не було. Можливо, якби лицарі були, їх заарештували б. Від'їхавши, вони щасливо з того вискочили.

Невдовзі скінчився навчальний рік, і Валерія, тепер уже студентка другого курсу, поїхала додому.

Від Бориса і Федора почали приходити листи з Керчі. Вони таки не поїхали на Донбас, а влаштувалися бухгалтерами в Керчі, звідки минулого року приходили листи до Бориса від Ніни Устимович. У листах Валерія і Борис перейшли на «ти».

Літо швидко минало. Валерія часто ходила на річку — плавати, вигріватися під сонцем, з приятелькою дитинства; розповідала їй про тяжкі переживання під час свого першого року в інституті; мучилася умовами життя, що не дали змоги побачитися з Борисом уліті. Всі надії покладалися на осінь, коли «лицарі» мали приїхати до Одеси на військовий призов.

А восени, коли Валерія, трохи заздалегідь перед початком занять в інституті, прибула до Одеси, щоб на час приїзду «лицарів» бути на місці, вона, щоб чимось бути корисною родині вуйка, віддячити за те, що їсть

* „І несе мене владно
Вітер злий у безвісті

Без мети і принади,
Мов опалєє листя”.

їхній хліб, пропадала цілими днями в чергах: то харчі, то гас (керосин)*.

...І так ніколи й не довідалася Валя, чи «лицарі» були в Одесі. Зустріч не відбулася. Валі навіть почало здаватися, що «лицарі» зовсім в Одесі не були: встигли раніше знятися з військового обліку, і відбули військовий призов у Керчі, на новому місці, де жили й працювали... Проте, мабуть, все ж таки в Одесі вони були. Певно, приходили й не застали Валерію вдома, а тіточка зі зграєю сестричок нічого Валерії про їхній прихід (ясна річ, навмисне!) не сказали. Дуже правдоподібно, що «лицарі» не лише були грубо випроваджені «зграєю», а навіть належно зустрінуті і попереджені ще на вулиці. Ясна річ, їм нічого не лишалося, як витлумачити, що все це зроблене з відома, ба й з волі Валерії, і образитися. Тим більше саме цей варіант випровадження їх скидався на правду, що по цих фатальних днях, коли не відбулася зустріч Валерії з Борисом — а на неї ж покладалися останні надії! — листування ввірвалося.

За якийсь час прийшов лист від Федора. Він повідомляв, що Борис одружився (Федір не писав, з ким) і дуже щасливий.

Що це був за лист? Чи ж повідомлення в ньому дійсно було правдою? Чи, можливо, написали таке — просто, щоб Валю якимось розворушити, побачити, як вона зареагує?!

Та щиросерда Валя настільки була далека від будь-якого інтриганства, що їй не спадало на думку ані те, що тіточка і її сестри могли таємно і підступно випровадити приїхавших «лицарів», ані тепер, що лист міг бути

* Все вже було на картки, і за будь-чим усюди були довжелезні багатолюдні черги, довготривалі і дуже часто надаремні, бо не завжди потрібні речі бували в продажу в потрібній кількості.

Щодо керосину, то в багатьох мешканнях СРСР в ті роки (отже, і в мешканні вуйка Михайла) не було кухні. На всю родину гарячі страви варили на машинці-„примусі”, що діяла на керосині-гасі.

присланий для останнього випробування її. Федин лист вразив її таким бодем, що вона не в силі була нічого написати. Ані питати Бориса, чи написане в листі правда, і в разі так — вітати, бажаючи щастя; чи, бодай, з пристійности — написати Федору, розпитати, хто ж дружина Борисова. Валя лише бачила к і н е ц ь, і відповіддю на все було: «Значить, він мене не любив...»

Х. СТУДЕНТСЬКІ БУДНІ

І потяглися дні, тижні і місяці на другому курсі... вже без Бориса.

На курсі, в оточенні «солдафонів» гончаренків, плюгавих злотників, «баскервільських псів» півоварових — катів Бориса, катів її щастя, її долі, потенціальных катів України, Валерія намагалася триматися, «набравши води до рота», розкриваючи уста лише для професорів на курсових триместрових іспитах.

У Валі була тепер можливість менше бути на очах у всіх — на курсі і вдома, серед зграї тітчиних сестер: вона таки «вїбігала» собі підрібіток — спочатку двічі на тиждень у середній денній школі викладала мову в 5-7-их клясах; потім — ще й у вечірній робітничій школі. Для роботи в денній школі Валерії офіційно дозволялося двічі на тиждень не відвідувати денні лекції, вечірня школа звільняла Валерію від присутности на пообідніх бригадних заняттях і, частково, від зборів.

Тепер Валею зароблялися якісь грошенята, з них вона платила родині вуйка за своє утримання. А згодом — і зовсім з родини вуйка вийшла, звичайно, зберігши добрі відносини. Поселилася в маленькому мешканні разом з Катрею-крюківчанкою. Щодо оточення, було тепер Валерії, з лагідною Катрею, спокійніше. Подвійна зайнятість — студії в інституті і робота — не давали змоги зосереджуватися на думках про особисту самотність, горе. Треба було, по денній і вечірній роботі і по

інститутських студіях, ще знайти в собі сили готуватися до лекцій, не зважаючи на втому і будиши завжди напівголодною*. Катря теж не мала стипендії, їй не дали за якусь політично ненадійну рідню, і Катря, хоч потрапила до інституту з належним стажем сільської вчительки, тепер, як і Валя, мусіла вчитися і працювати — учителькою молодших класів однієї з одеських шкіл. Катря завжди мала бігти до роботи з останньої лекції в інституті — її класа в школі працювала на другій зміні.

Обидві нестипендіятки мусіли вивчати інститутські матеріали ночами. Вдень лекції в інституті, ввечері заробітки по вечірніх школах, вночі — студії інститутських матеріалів. Вони штовхали одна одну, щоб не поснути, стиснувши зуби потерпаючи від несправедливостей цього світу.

* Осінь 1932-го року, а, надто весна 1933-го, це вже час жорстокого штучного голоду, створеного владою одночасно з „суцільною колективізацією і ліквідацією куркуля як класу”. По містах, особливо в Одесі, що була поза „смутою центрального постачання”, недостачі в харчуванні досягли апогею.

По селах було ще гірше. Вранці, ідучи до інституту, на кожному кварталі можна було, щонайменше в чотирьох місцях, бачити спухлих, конаючих з голоду селян, що з останніх сил приплентались до міста, в надії врятуватися випрошеним шматочком хліба. Та ніхто їх, конаючих, не рятував. Дати їм було нічого: кожен сам ледве животів на свою пайку хліба. Не можна було навіть показувати співчуття нещасним. Співчуття розцінювали як опір колективізації, опір заходам партії в ліквідації „куркульні”, тобто, це вже вважалося проявом „контрреволюції”. А ті, що були при владі, „партійні працівники” діставали все з зайвиною в „закритих розподільниках” для себе, а помираючим, звичайно, не співчували.

В той же час, крім закритих розподільників, існували так звані „крамниці Торгсіну” („торговля с иностранцями”), де все „чого душа бажає”, можна було купити на іноземну валюту, чи за золоті чи срібні „царські” гроші, або ж за дорогоцінності. „Торгсінні” були організовані для того, щоб рештки заощаджень безправного голодного населення переходили до держави. Осіб, що багато „купували” в „Торгсінках”, врешті заарештовували — за те, що вони, мовляв, свого часу не здали золото і дорогоцінності державі (під час „викачки” і облав), а приховали для своїх потреб.

Єдине, що було у Валі для душі — це, потайки від усіх, складання поезій про Бориса. Поезії не писалися, бо для писання не було часу, а складалися: під час переїздів трамваєм з одної вечірньої школи до іншої, відсиджування на студентських зборах і під час інших, як Валє казала самій собі, механічних занять.

Приводи до народження поезій бували різні.

Так, другого року навчання з'явилася на їхньому курсі студентка — продовжувати навчання, перерване колись одруженням і вагітністю. Її очі нагадували Валєрії очі Бориса, і з'явилася поезія:

«Твої очі — вогневі.
В них дивлюся я з
журбою.
Я співаю — не тобі.
Хочу бути — не з тобою.
Я пригадую когось,
Так подібного до тебе.

**
*
Той далекий, любий хтось...
Хто він — знати те не треба.
Я в очах твоїх тону.
І, в них тонучи, зідхаю.
Я люблю його, люблю...
А чи любить він — не
знаю...»

Складала Валєрія і поезії в прозі.

**

«... Тут усе так, як і було. Так само дивлюсь я в прозорі зелені очі Ядвіги, обрямовані темними віями — в озера, крізь галуззя прибережних верб. І забуваю в ті хвилини і горе, й турботи — очі її такі як і були: чисті, спокійні, гарні.

... Такі ж, як і минулого року в Одесі зоряні ночі, легкі приморозки вранці, відлига вдень. Все таке, яким було і торік. І тільки тебе — тебе немає тут, коханий. Дивлячись у спокійні зелені очі Ядвіги на лекціях французької мови, я не можу, як було торік, зі спокійною певністю знати, що ти тут, недалеко, відділений лише стінкою, в аудиторії професора-англійця. Тебе немає тут, поблизу, та й ніде тебе немає — для мене. Ти — для ін-

шої. Де ти, дорогий? Чи щасливий? Чи хоч іноді згадуєш мене?..»

Були поезії і типу ліричної пісні.

**

Ти забув ті часи, як маленьким
Ти боявся темряви вночі.
Як горнувся до любові ньєнки.
Тихо, тепло було на печі.

Пам'ятаєш ту пору, як тато
Свої мрії тобі віщував?
Як він вірив тобі!.. Як багато
Він на тебе надій покладав...

Де той хлопчик, з очима палкими,
Що дивилися мрійно з-під вій?..
Де ти, любий, з піснями твоїми,
З ясним роєм весняних надій?..

Твої кучері, буйні, шовкові, —
Як колись, — не чорніють тепер.
Де твій сміх, молодий, каскадовий?
В далині він розтанув і вмер...

Але знаю: знесилений в бою,
Ти до мене повернешся знов.
І з незнаною досі журбою,
Пригадаєш забуту любов...

В роботі, денній і вечірній, в слуханні інститутських лекцій, у готуванні до них, Валерія, здавалось, ніколи не згадувала Бориса. Та вона не забула його. Вірніше — пам'ятала завжди.

Як часто гостра згадка про Бориса вражала її несподівано, і вона вмивалася сльозами — на вулиці, поспішаючи в справах, чи десь у трамваї, у переїздах з од-

ної вечірньої школи до другої. Або ж раптом — спереду хтось ішов вулицею, чи їхав у трамваї, хто зі спини хвилями волосся чи будовою голови здавався їй Борисом. І вона мало не бігла вулицею, або ж протискувалася через людський натовп у трамваї — аж поки могла зазирнути тій людині в обличчя. Щоразу, виявивши, що то не Борис, Валя, по такій помилці, чулася ще самотнішою у чужому людському океані.

Так тяглося з дня на день два роки — другий і третій курси.

На третьому курсі вже не було біля Валерії і Ядвіги. Вона одружилася з приятелем свого дитинства, що саме відбув заслання за участь у неіснуючій «студентській монархічній організації». Відбувши заслання, він приїхав із своїм батьком, висватав Ядвігу і забрав її на Далекий Схід — місце, де його оселили по закінченні заслання.

У Валі ж нічого не було, як лише намагання вижити і утриматися в інституті, і внутрішній, схований від усіх невгаваючий біль від втрати Бориса.

ХІ. ДО КИЄВА!

Четвертий курс приніс зміни.

Інститути Народньої Освіти влада восени 1934 року надумала реорганізувати в університети, тобто, відновити те, що на Україні було скасоване революцією. В Одесі літературного факультету при університеті не відкривали — не було професорського складу, бо всі професори відповідних наук опинилися в концтаборах чи на засланнях. Тим то студентам довелося переходити на літературні факультети у Харкові чи в Києві.

Валерія, ясна річ, воліла до Києва. «До Києва! Там Микола Зеров!» — згадувала Валерія слова Бориса.

У Києві, кілька місяців тривання останнього нав-

чального року в університеті*, Валерія була студенткою Миколи Зерова, щó вже само собою було щастям. Київський університет, вся атмосфера Києва, що дуже різнилася від меркантильного духу Одеси, та й той факт, що в цілому все потроху ніби відживало — страшні роки суцільної колективізації минулися, а, головне, особистість Миколи Зерова, — здавалося, відновили Валерію. І знову будилася в ній віра в життя, в майбутнє.

У другій половині навчального року, Катря-крюківчанка, побувавши під час зимових вакацій вдома, привезла новину. Саме як вона була вдома, в Крюкові, помер Борисів батько. Борис приїздив до Крюкова на похорон, і забрати матір до Керчі, до себе.

Знаючи, як любив Борис свого батька, Валерія написала Борисові співчутливого листа, але відповіді не цітала. Можливо, Борис Валиного листа не одержав: Валерія не знала теперішньої Борисової адреси в Керчі і послала листа до Крюкова, на вагоново-ремонтний завод, де працював був Борисів батько. Сподівалася, що листа якось Борисові перешлють. Та, мабуть, не переслали.

Скінчивши університет, Валерія поїхала до рідної Олександрії, викладати у педагогічному технікумі. Дід саме помер, і Валерії було ліпше, поки трохи набереться досвіду і призвичаїться до положення учителя середньої школи, пожити разом з матір'ю, «при старому вогнищі».

По кількох місяцях роботи в Олександрії, Валерії приснився сон.

... Вона на якомусь прийнятті. Там же Борис. Несподівано підходить до Валі. І з його характерною, дещо іронічною усмішкою, питає:

— Скажи, Валю, задоволена ти своїм життям?

* Ті, що почали вищі студії в 1930 р. (як Валин курс), кінчали за програмою, переходовою від інституту до університету, розрахованою на чотири роки, а не на п'ять років університетського курсу.

Перед Валею встає з страшною силою біль — від його мовчання тоді, перед від'їздом з Одеси; від його одруження з іншою. Хочє сказати: «Що ж ти питаєш? Моє життя могло б бути іншим, якби ти свого часу показав себе інакше!» Не в силі всього цього сказати, встигає лише промовити: «Так. Я задоволена. А ти?» — і, переповнена почуттями, прокидається.

Що б було по цьому сні почати шукати Бориса — хоч натрапити на його слід, щоб хоч знати, що з ним?!. Ні, не зробила цього Валя, вважаючи, що свого часу нею погордовано, — тож тепер треба їй тримати свою гордість... Не розуміла, що тоді, від'їжджаючи вилученим студентом, без роботи, без засобів до життя, Борис і не міг нічого сказати, не міг бути інакшим...

ХІІ. ЖИТТЯ ИДЕ ДАЛІ...

Далі пішло у Валерії життя советського педагога, хоч і зовсім не советського душею. На житті її відбивалися всі утиски влади і події советської дійсности кінця 30-х — початку 40-х років.

Серед провінційного учительства тих часів Валя чулася як серед «дикунів-ботокудів»*. І тіточка Домініка, якось приїхавши з Одеси в Олександрію відвідати Валу і її матір, бачачи, що у Валі особистого життя немає, і в Олександрії Валя, певно, нікого, гідного її уваги, не зустріне, — сказала Валиній матері:

— Ні, такої пари, як був їй Борис, Валерія більше не зустріне...

Це зауваження, передане матір'ю Валерії, тяжким болем відізналося в її серці. «Ох, ці мамі... самі сприяли повному розбиттю всього і забуттю. А тепер крокодилячі сльози. Але що з цього всього, коли... Борис просто мене не любив,» — знову спливав відомий приспів.

* Ботокуди — примітивне африканське плем'я, згадуване у Ів. Франка.

З роками, у висліді аналізу всього пережитого, висновки Валерії щодо втрати Бориса змінилися. «Очевидно, у втраті Бориса винна я сама. Караюся все життя за власну провину. Я Бориса не зрозуміла. Не пізнала, що Борис — єдине Справжнє, суджене мені в житті Богом. І от за те, що так безоглядно перепустила це єдине Справжнє, — далі Бог посилав вже тільки сурогати...»

Це зводилося до чотирьох рядків:

«... Не покинула все, на край світу за ним не полинула, —

Тож ридай і квилій: ти згубила його назавжди.

І куди б не прийшла, до яких берегів не прилинула, Порятунку, чи долі, чи проці — не жди!..»

По двох роках роботи в Олександрії, Валерія переїхала до Києва. Треба було тікати з рідної провінції, замітати, поки не пізно, сліди: надто був відомий увесь рід Валин у рідному місті як націоналістичний.

Далі розгорнулися калейдоскопом страшні події: ежовщина, війна, німецька окупація, поневіряння під бомбами в Німеччині, кінець війни, хвиля репатріації, заокеанська еміграція...

Ежовщина, що з нею загинула безліч колег, знайомих і незнайомих, принесла загибель і одеському Валиному вуйкові Михайлові: заарештували — і згинув без вісти. Страшна доля арешту і заслання Валерію чудом обминула. Проте, все попереднє — не життя а півголодне животіння у страшній моральній напрузі, невгаваючий біль від втрати Бориса, арешт і заслання улюбленого професора Миколи Зерова, загибель друзів, родичів, колег, знайомих і незнайомих, свідомість пляномірного нищення української культури, а перед тим народобивчий голод, теж докладно продумана і організована розправа з цілою нацією, — все це не могло минуться безслідно. На початку 1938 року Валерія тяжко захворіла. Почалося запаленням легенів — перейшло на

запалення мозку. Тут таки дійсно Божеське чудо явило себе: Валя, з запалення мозку, вийшла неушкодженою — ні розумово, ані фізично.

За кілька місяців перед початком війни Ядвізі вдалося приїхати до Києва, відвідати Валерію. Ядвіга розповідала:

— У нас уже був син, коли нам з чоловіком удалося з Далекого Сходу виїхати до Ленінграду. Там я скінчила літературний факультет, а чоловік аспірантуру. Далі чоловік одержав катедру літератури в Ростові на Дону. В 1937 році чоловік був заарештований, але йому пощастило — його випустили, і він на науковій роботі й далі.

І ось — війна. Бомби, переховування від відступаючих большевиків, від евакуації з ними. Німецька окупація. Роки поневіряння в ролі «остовки» в Німеччині; там же — в таборах для переміщених осіб, з собачою кличкою «ДіПі» по війні. Хвиля репатріації. Далі — заокеанська еміграція: спочатку животіння чорноробом в Австралії і, нарешті, переселення до США.

Перейти всі советські і еміграційні перипетії Валерії допомагала віра в Бога, зберігання в душі простих Христових заповітів: «Вір! Прощай! Співай!», тобто, радій, славлячи свого Творця! Знаючи французьку мову ще з дитинства, Валя переклала на українську поезію Теодора Ботреля «Луна» («L' écho»), і ця поезія служила їй гаслом у житті.

Луна

«... Я самотній блукав і сумний
В лісовій гущині таємній,
І волав — серце стишене край:
«Сумно тут на землі, —
де ж той Рай?»
І Луна відгукнулась: «Ай-ай!»

«Ах, Луно! Це життя злим є вкрай —
Чи ти плач, чи кляни, чи благай!»
— Голос тихий промовив: «Співай!»

«Луно, Луно! Безмежний цей бір.
Так і хрест мій затяжкий без мір.»
І Луна мені мовила: «Вір!»

... Починає ненависть рости...
Що я мушу? — Сміялись?.. Клясти?..
І Луна відповідала: «Прости!»

Лісової порада Луни
У житті придалася мені.
«Завжди вір, і прости, і співай!»
І віднайдеш утрачений Рай.*

ХІІІ. ЗМАРНОВАНЕ ЖИТТЯ

Борис і Федір, по вилученні з інституту, поживши кілька тижнів у батьків у Крюкові, подалися до Криму, до Керчі, де влаштувалися як економісти у правлінні судо-ремонтного заводу.

І потяглося життя советських службовців, замість омріяної наукової роботи по нормальному закінченні вищої освіти...

Невдовзі Борис одружився, головним чином, за намовляннями батьків: вони хотіли дочекатися внуків.

*

Théodor Botrèl

L'écho

Rodant triste et solitaire
Dans la forêt du mystère,
J'ai crié, le coeur très las:
"La vie est triste ici bas!"
Et l'écho me répondit: "Bah!"
"Eho, la vie est méchante!"
Et d'une voix ci touchante,
L'écho me répondit: "Chante!"
"Eho, écho des grands bois,

Lourde, trop lourde est ma croix!"
Et l'écho me répondit: "Crois!"
"La haine en moi va germer,
Dois-je rire ou blasphémer?"
Et l'écho me dit: "Aimer!"
Et, comme l'écho des grands bois
Me conseilla de le faire,
J'aime, je chante et je crois.
Et je suis heureux sur terre.

Він одружився не з Ніною Устимович, а з лагідною, малопомітною працьовитою Марією, його колегою у фінансово-економічному відділі заводу. Щодо Ніни, то і вона й Борис, своєчасно зрозумівши, що «не створені одне для одного», дали одне одному спокій. З Марією Борис одружився подружжям розсудковим, зрозумівши, що Валя, очевидно, втрачена — по поїздки до Одеси для зняття з військового обліку, коли так сподівана їх зустріч з Валерією не відбулася.

Щодо Марії Борис не помилився. Вона була доброю дружиною для нього і доброю матір'ю для дітей — Юрка і Оленки; доброю і невісткою Борисовій матері, що по смерті Борисового батька оселилася з родиною сина.

В родині все було гаразд. Діти тишили красою, розумом, здоров'ям, Марія — лагідністю. А Борисові іноді, таємно від усіх, крім друга Федора, у думках складалися уривки поезій — про Валю.

«... Я більше тебе не люблю... Не нудьгую.
В розлуці не плачу вночі, не страждаю.
Сліди твоїх ніжок малих не ділюю...
Я тебе забуваю...
... Я чари твої, казку щастя забуду.
Усмішці твої, дій омані безцінній,
Я більше молитись не буду в безсиллі.
І ридати не буду...»

Суттю своєю Борис був однолюб, і, в різні часи і за різних обставин, раз-у-раз повертався в думках до Валерії.

Складалися поезії і значно пізніше, на засланні.

Бориса заарештували під новий 1938 рік, наприкінці єжовщини. «Дали» статтю 58, пункт 10 (КРА — контрреволюційна агітація). Пригадали вилучення з інституту «за ворожу ідеологію», приплюсували постійні Борисові необережні ідкі дотепи, на адресу советських типів

і обставин, і заслали в один із концтраків Півночі, з правом писати на місяць один лист дружині. Це право анулювали з початком війни.

На засланні складалися поезії — Валерії?.. Марії?..

«...У забої спогади, бува, прилинуть...
І кацетник бачить не забій, —
Небо батьківщини до безміри синє
І ласкавий промінь сонця золотий...»

Іноді далеких рідних пісень звуки
Чуються йому крізь брязкіт ланцюгів...
Так і я, в п'їтьмі і далині розлуки,
Чую голос твій і дзвін забутих слів...»

На засланні, Бориса врятувало його хворе серце. Йому пощастило потрапити до рук винятково людяного таборового лікаря, і роки кацету Борис відбув рахівником у правлінні табору.

Повернувшись з заслання по війні, Борис застав родину в Керчі. Немало приклала Марія, не жаліючи себе, зусиль до того, щоб по засланні Борис дістався хоч якогось домашнього вогнища, а не пустки. Але мати Борисова вже померла: Борис був на засланні повні 10 років.

За якийсь час, скінчивши середню школу, син Юрко поїхав працювати і вчитися до Запоріжжя, куди, ще перед війною, переїхав зі своєю родиною Федір. Невдовзі переїхали до Запоріжжя і Борис і Марія з Оленкою.

Діти вже мали вищу освіту, Юрко вже був інженер, Оленка — лікар, коли померла їх мати, Марія, від туберкульози хребта, що розвинувся як вислід надмірної роботи і недоживлення під час війни і в повоєнні роки.

По смерті Марії, Борисові не давав спокою намір віднайти Валерію. В одну зі службових поїздов Федора

до Одеси, Борис вирішив їхати разом з ним: спробувати в Одесі знайти тітку Валерії, а через тітку і її саму.

Та поїздка до Одеси і цього разу, так як колись давно, нічого не дала. Тітку відшукали, проте вона сказала, що Валерія загубилася у вирі війни, і про неї ніхто нічого не знає... Загубили свого часу Борис і Валерія одне одного — тож тепер колесо долі вже не було можливим назад повернути... Так таки не судилося бути їм разом.

По поверненні з Одеси, Борисом щораз більше опановував настрій самотності, свідомість змарнованого життя. Діти вже дорослі, самостійні, він їм непотрібний. Марія і мати померли, Валерія безслідно втрачена. Здоров'я гіршає... Виразка шлунку, придбана на засланні, не гоїлася, та не було й умов для того... Під час останнього огляду, лікар вирішив, що необхідна операція...

В самоті, часто в напівзабутті, невпинно звучала йому пісня «Тишина», широко відома в повоєнні роки. Він переклав її на українську мову, внісши деякі зміни у дві останні строфи, і вважав, що тим цілком пристосував пісню до себе з Валерією.

«... Уночі за вікнами мете
Білий нескінченний сніг...
Ти давно не згадуєш мене,
Ти живеш у дальній стороні...
Знаю: не діждатися листів.
Згадок час не зберіга...
За вікном співає між снігів

Тишина...

Я не жду тебе з давніх давен,
Безліч я чекав років...
Щастя кожному дане одне.
Зберегти своє я не зумів.
Уночі спокою не дає
Помилка непоправна...
Уночі серед снігів бреде
Тишина...

В думці лиш одне: тебе знайти
В невідомому краю...
Лише слово мовити «Прости!»
Взяти в руки рученьку твою.
Розповісти: ніч за нічю йде
Вліті і взимі без сну...
Слухаю, що теж чека тебе,
Тишину...

...Кличу я тебе: «Прийди! Прийди!»
Станем разом при вікні.
Гляну знову в очі я твої
В місячному сяйві, у сріблі...
— Поросли до тебе всі шляхи...
На чужині ти сама.
За вікном лиш вулиці глухі...
Тишина...»

Так мали б вони казати одне одному... Він Валерії,
чи Валерія йому, Борисові...

Всі ці довгі роки Валерія про Бориса нічого не знала. По фінсько-советській війні, нічого нізвідки не чуючи про Бориса, Валерія навіть почала схилитися до думки, що Борис під час цієї війни загинув; можливо, не в військовій дії, а попросту в вічній мерзлоті оборонної лінії Маннергейму. В цю війну, здавалося Валерії, «формула» у віськовому білеті, через хворобу серця Бориса — «годен в военное время», — вже не могла його врятувати. Валерія не знала, що Борис не потрапив до війська, та «зате» — під арешт і заслання.

Почула про Бориса Валерія лише по багатьох роках, у заокеанській еміграції, аж у США. Мати «з дому» написала Валерії: Борис і Федір, шукаючи за нею, відвідали в Одесі тіточку Домініку. Одержавши цього листа, Валерія безпомічно над ним примовляла:

— І що ж тепер? Шукає — значить, любив. Отже, я таки винна. Що ж тепер робити? Я ж не можу їхати туди, де Борис! А йому ще тяжче сюди, до мене. Що робити?..

Е п і л о г

Валерії не довелося їхати «туди, де Борис»...

По листі з повідомленням, що тіточку Домініку відвідали Борис і Федір, шукаючи за нею, далі знову все пішло проти Валі.

Валя попросила матір дістати адресу Бориса. Мати писала про це тітці в Одесу. Тіточка відповіла, що їздила по адресу до Федора, проте, ніби його не застала — ніби він саме виїхав з Одеси... І так знову загубився слід Борисів.

Просто, очевидно, тіточка, завжди така дипломатична, цього разу проявила старечу нестриманість, написавши Валиній матері про відвідини Бориса і Федора. А далі повернулася до своєї «розумної лінії» роз'єднання цих недоречі закоханих. Тіточка, очевидно, з жахом схопилася за голову від свідомости того, що вона натворила, не стримавшись і розповівши про Борисові розшуки. І взялася виправляти: приклала всіх зусиль, щоб і тепер знову все розвіялося, пішло з вітром.

Минуло ще кілька років, для Валерії нецікавих, сірих, емігрантських. Мати і тітка — в міжчасі — обидві померли. Встигла Валерія з цього часу сім років відпрацювати коректором великої емігрантської газети. Встигла, коли надійшов належний вік, почати клопотання про перехід на пенсію соціального забезпечення.

І в той час існування її освітилося приїздом до США Ядвіги, на відвідини до рідні. На слід Ядзиної рідні, а потім і самої Ядзі вдалося натрапити під час роботи в редакції газети.

Ядвіга прибула до США. Валерія знала час її при-

Ізду: перед тим вже близько року тривало їх листування і йшли пакунки від Валерії до Ядзі.

— Мій чоловік, відомий советський письменник, — розповідала Ядвіга, — чомусь вирішив залишити місто і окопатися в козачій станиці поблизу Ростова на Дону. Я не захотіла ховати себе в цьому «затишку» — довелося з чоловіком роз'їхатися. Тепер, по смерті моєї матері, живу в Ростові сама, недалеко від одруженого сина. Син уже науковий працівник.

Заглибившись у спогади, Ядвіга розчулилася.

— Що могла б я для тебе, Валю, зробити, щоб відзначити ювілей нашої дружби ще з юности?

— От що, Ядзюню: спробуй знайти Бориса. — І Валя дала про нього всі дані.

Ядвіга поїхала додому і взялася до розшуків. Розшуки тривали ще років зо три. Нарешті, Ядзі вдалося знайти — не Бориса, а Федю, Борис уже десять років тому помер від рака.

Федір писав:

«Радий був почути про Валю. На честь Валерії, я навіть дочці своїй дав ім'я Валі. Дочці вже близько 40 років, у неї своя донечка, ходить до сьомої класи.

«У мене до Валерії були почуття щирої дружби і поваги.

«А Борис Валерію і любив...»

В дальших листах, уже безпосередньо до Валерії, Федір коротко описав життя Бориса по вилученні з інституту.

К і н е ц ь

Обкладинка Якова Вереса